

Міністерство освіти і науки,
молоді та спорту України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Юридичний інститут

Збірник наукових статей

**Актуальні проблеми вдо-
сконалення чинного зако-
нодавства України**

Випуск XXVIII

м. Івано-Франківськ, 2012

КАРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВНУТРИШНІХ СПРАВ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1939-1941РР.)

УДК 321(091); 34(091)

Актуальність даної наукової статті продиктована необхідністю повного і об'єктивного висвітлення діяльності радянських органів внутрішніх справ в період 1939-1941 рр., оскільки до недавніх часів таке висвітлення було заідеологізоване і особливо щодо такої спеціальної функції органів внутрішніх справ у вказаний період як боротьба з українським збройним підпіллям.

Метою наукової статті є висвітлення процесів становлення радянських органів внутрішніх справ у західних областях УРСР, а також особливостей діяльності ОВС у боротьбі з українським націоналістичним рухом опору у 1939-1941 роках.

До організації діяльності ОВС у Західній Україні партійні та радянські органи приступили негайно, одразу ж після вступу на ці терени військ Червоної армії. Однак заздалегідь, 8 вересня 1939 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією був підписаний наказ № 001064 «Про оперативні заходи у зв'язку з

проведенням навчальних зборів» [3, арк. 1-4]. Згідно з цим документом, наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову (призначений на посаду 2 вересня 1939 р.) наказувалось відібрати 50 оперативних працівників НКВС УРСР, 150 оперативно-політичних працівників прикордонних військ і скерувати їх у Київ до 22.00 години 9 вересня 1939 р. Також до Києва у розпорядження І. Серова були скеровані 30 оперативних працівників Управління НКВС і 30 оперативно-політичних працівників прикордонних військ з Ленінградської області та 10 осіб з центрального апарату НКВС СРСР. Усі ці працівники увійшли до новостворених п'яти оперативно-чекістських груп у Київському особливому військовому окрузі, долучених до частин Червоної армії, які готувалися до «визвольного походу» в Західну Україну. До того ж, із Київського прикордонного округу був доданий батальйон прикордонних військ для забезпечення роботи цих опергруп. Задля здійснення контролю над формуванням новостворюваної мережі ОВС на Україну прибув заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов.

Уже наступною директивою НКВС СРСР № 720 від 15 вересня 1939 р. «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії» чітко регламентувались майбутні дії згаданих оперативно-чекістських груп. Цим нормативним документом передбачалося створення на місцях тимчасових органів влади (управлінь), до складу яких мали входити керівники опергруп НКВС. З метою забезпечення порядку, запобігання підіривній роботі, придушення контрреволюції на опергрупи НКВС покладалось завдання щодо організації органів НКВС на зайнятих територіях в усіх значних містах шляхом виділення конкретних представників зі складу основної опергрупи. Отже, оперативно-чекістські групи разом із загонами червоноармійців-прикордонників стали ядром новостворених органів внутрішніх справ у Західній Україні. Відповідно до вказаної директиви, тимчасовий центр керівництва опергрупами НКВС спочатку дислокувався в Тернополі з наступним переведенням до Львова. Перед особовим складом оперативних груп були сформульовані наступні завдання:

1. негайно зайняти усі установи зв'язку, приміщення державних і приватних банків, казначейства, всі сховища державних і приватних цінностей, друкарні, редакції газет, склади паперу, державні архіви (органів польської розвідки), а також приміщення, придатні для роботи відділів НКВС.

2. Здійснювати арешти і оголосити заручниками представників поміщиків, князів, дворян, реакційних представників урядових адміністрацій (керівників місцевої поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філій 2-го відділу генштабу), керівників та учасників контрреволюційних партій та підпільних організацій (Організації польської націоналістичної молоді, УНДО - Українського національного демократичного об'єднання, ОУН, УСРП - Української соціалістичної радикальної партії та ін.); арешти духовних осіб рекомендувалось поки не здійснювати.

3. Захопити в'язниці, перевірити весь склад ув'язнених. Усіх заарештованих за революційну та іншу антиурядову діяльність наказувалось звільнити, використавши їх для вербування агентури і проведення політроботи серед населення. Організувати нові тюремні адміністрації з «надійних» людей на чолі з працівниками НКВС.

4. Приступити до створення агентурно-інформативної мережі.

5. Забезпечити чітку організацію охорони громадського порядку та охорону електричних станцій; водопроводів, продовольчих складів, елеваторів і сховищ пального та ін. [3, арк. 10-15].

Ця директива не підлягала розповсюдженню і знаходилася лише у В. Меркулова, І. Серова, В. Бочкова (начальник Особливого відділу НКВС СРСР) і Л. Цанави (нарком внутрішніх справ Білоруської РСР). Окрім того, з її змістом були ознайомлені перші секретарі ЦК КП(б) України і Білорусії - М. Хрущов і П. Пономаренко відповідно, а також командувачі військами Київського і Білоруського особливих військових округів – С. Тимошенко і М. Ковальов.

Що стосується антиправових проявів у роботі працівників ОВС, то в архівних матеріалах містяться численні приклади таких діянь. Органи НКВС та партійно-радянські посадові особи, керуючись сталінською теорією класової боротьби, скрізь шукали та виявляли «ворогів народу», «контрреволюціонерів». Такі категорії людей бралися на облік, за ними встановлювався таємний нагляд, вони були першочерговими кандидатами на ув'язнення або фізичне знищення. До прикладу, названі оперативні спецгрупи отримували заздалегідь складені НКВС УРСР кількатисячні списки осіб, що підлягали негайному арешту. Так, упродовж 1925-1931 рр. відповідні відділи органів безпеки готували на випадок війни і «захоплення території противника» кілька детальних списків місцевих «найактивніших ворогів радянської влади». Один з таких документів стосувався «офіційних працівників, інформаторів і провокаторів польської розвідки та політичної поліції». Документ загалом містив 4 643 прізвища зі стислою інформацією про кожну згадану особу [5]. Численні спецповідомлення, що надходили до НКВС СРСР, доводять, що оперативно-чекістські групи використовувались не лише для насадження радянського режиму, а насамперед для ліквідації залишків польської державності й нещадної боротьби з підпільним українським антирадянським рухом опору, зі всіма свідомими українцями.

Практична організація оперативно-чекістської роботи органів НКВС одразу ж наразилася на безліч проблем. Зокрема, у спецдонесенні на ім'я Л. Берії В.Меркулов наступного дня після початку «визвольної кампанії», тобто 18 вересня 1939 р., доповідав про «безлад» у проведенні передислокації військ, організації комендатур, катастрофічну нестачу оперативних працівників [6, арк. 1-6]. А вже 19 вересня 1939 р. В. Меркулов та І. Серов у звіті за № 0036 про ситуацію під час «визволення» Тернополя доповідали Л. Берії про необхідність створення нових і більших за кількістю особового складу опергруп. У звіті йшлося про недоліки у роботі армійських частин і представників радянсько-партійного активу у забезпеченні охорони військовополонених поляків та організації тимчасових органів влади [3, арк. 19-24].

21 вересня 1939 р. з'явився новий наказ НКВС СРСР № 001124 «Про розгортання роботи НКВС на території Західної України». Відповідно до цього нормативного акта, вкотре вимагалось сформувати нові оперативні групи НКВС, дотримуючись при цьому існуючого адміністративно-територіального поділу. Крім того, у документі йшлося про необхідність надання опергрупами НКВС усебічної допомоги командуванню РСЧА у транспортуванні військово-

полонених до спеціальних приймальних (концентраційних) пунктів. Додатково для забезпечення оперативних заходів на допомогу опергрупам у західні області УРСР було скеровано мотострілецький полк внутрішніх військ НКВС (у Тернопіль - один батальйон, у Львів - два батальйони), а також 420 оперативних працівників НКВС [7, арк. 40-42].

Отже, на території західноукраїнських областей оперативно-чекістські групи, використовуючи специфічні методи впливу на населення, були на той час основною уповноваженою структурою в утвердженні радянської влади в краї. Прибули у складі оперативно-чекістських груп працівники міліції організували відділи кримінального розшуку, зовнішньої служби, боротьби зі спекуляцією та розкраданням соціалістичної власності, паспортні відділи тощо. З метою створення органів міліції до Львова спеціально прибув заступник начальника Управління міліції НКВС УРСР І. Гребченко.

Починаючи з грудня 1939 р., радянські репресивні органи активно розгорнули роботу щодо масового примусового виселення місцевого населення із західних областей України до Сибіру, на Алтай, у степові райони Казахстану як захід політичного переслідування та адміністративного покарання. Насильницькі депортації мали політично-ідеологічні, класові та економічні причини і були спрямовані, насамперед, на руйнування діючих до того структур польського державного і адміністративного апарату, «буржуазної» системи управління і власності, слугували радянзації регіону.

Результатом такого підходу стало те, що до списків ворогів радянської влади потрапляли не лише ті, хто виступав проти неї зі зброєю в руках, але й ті, хто до неї ставився лояльно, проте критично оцінював її методи. З матеріалів Головного управління конвойних військ НКВС СРСР дізнаємось, що тільки ними упродовж лютого-квітня та липня 1940 р. було супроводжено до місць висилки більше 400 тис. осіб із теренів Західної України та Західної Білорусії в основному виселялися заможні громадяни, колишні чиновники, члени політичних партій, біженці, представники інтелігенції, члени сімей поліцейських тощо [8, с. 400].

Радянські органи внутрішніх справ, включно з органами держбезпеки, були на той час могутньою особливою системою, що працювала поза будь-яким контролем суспільства, виконуючи функцію т. зв. таємної політичної поліції, нерідко ставали знаряддям беззаконня і масових репресій, адже залишалися основним інструментом виконання волі вищих органів компартії, радянської влади та особито «верховного вождя» Сталіна. Вони від самого початку свого виникнення являли собою важливу частину репресивного апарату радянського режиму, який укорінився й на новоприєднаних українських теренах, приборкуючи «ворогів» та опонентів за допомогою зброї, насильства, терору та шантажу і, водночас, більшовицької пропаганди й агітації, з використанням раніше набутого «багатого» репресивного досвіду. Правова регламентація діяльності ОВС, зокрема й на території західних областей УРСР, була суворо утаємничена, адже у своїй діяльності «органи» керувались партійними рішеннями, відомчими нормативно-правовими актами, які були цілком закритими для громадян тоталітарної радянської держави. Ця діяльність, реалізована в правових і неправових формах, в основному ґрунтувалася на здійсненні централізованого керівництва,

адже безпосередньо була організована, підпорядкована і підконтрольна НКВС СРСР.

Загальновідомо, що основним завданням права в будь-якій державі є охорона системи тих суспільних відносин, які в даному суспільстві визнаються справедливими, а отже і легітимними. Коли ж держава захищає відносини, визнані у суспільстві несправедливими, і, навпаки, не надає належного правового захисту легітимним відносинам, відбувається конфлікт між суспільством і державою, який за певних умов може призвести до загибелі цієї держави або до її насильницької перебудови. Саме цю тезу підтверджують події у західних областях УРСР у 1939-1941рр. Приєднання Західної України у вересні 1939 р. до УРСР, або ж «возз'єднання її з сім'єю братніх радянських народів», відтак і політика поступової інкорпорації її у радянську систему викликали зміну ставлення до радянської влади місцевого населення, яке, зрозумівши справжню сутність більшовизму, відповідало пасивним та активним опором.

Радянська влада, яка проголошувала себе гарантом непорушності соціалістичної законності в СРСР, усякими засобами боролась із будь-якими проявами інакомислення в суспільстві. Практика жорсткої уніфікації і монополізації радянської політичної системи призвела до повного зникнення із суспільного життя новоприєднаних західних регіонів УРСР усіх легально діючих політичних груп і партій (крім, звичайно, КП(б)У). Звісно, однопартійна радянська диктатура не могла допустити функціонування інших політичних чи громадських структур, які популяризували будь-які, відмінні від комуністичних, ідеї. Так, у таємному наказі НКВС СРСР № 001353 від 5 листопада 1939 р. «Про оперативні заходи у Західній Україні та Західній Білорусії», з метою швидкого «очищення» вказаних територій від ворожих елементів, наказувалось виявити учасників контрреволюційних організацій на підставі слідчих матеріалів і подати списки цих осіб наркомам внутрішніх справ УРСР та БРСР І. Серову і Л. Цанаві [1, с. 72].

Єдиним реальним супротивником радянської диктатури у західному регіоні УРСР, що зміг після масових репресій зберегти тривалий час у глибокому підпіллі свої структури на цих теренах, була в аналізований нами період ОУН - потужна, досвідчена і майстерна в методах боротьби військово-політична організація. Нагадаємо, ОУН була утворена у Відні внаслідок об'єднання у 1929 р. Української військової організації (УВО) та низки молодіжних націоналістичних організацій. Головною метою ОУН проголошувалося встановлення Української самостійної соборної держави (УССД) на всій її етнічній території. При цьому методи боротьби за відновлення української державності були різноманітними - від спланованих терактів проти представників радянських органів влади, диверсій, розгортання агітації і роз'яснювальної роботи серед населення до ведення широкомасштабної партизанської війни. До 1939 р. основними своїми супротивниками ОУН вважала Польщу і Радянський Союз, тому свою діяльність в основному спрямовувала проти брутальної геноцидної політики цих держав щодо українського населення, беручи його під свій захист.

За умов наближення Другої світової війни між нацистською Німеччиною та сталінським СРСР поглиблювалось співробітництво закордонних спецпідроз-

ділів українського націоналістичного руху та спецслужб нацистської Німеччини. З боку ОУН воно мало прагматичний характер, обумовлений прагненням використати можливості III рейху для зміцнення свого військово-технічного і кадрового потенціалу, а самі майбутні воєнні дії - для відродження Української держави. Розвідувально-підривна діяльність ОУН у цій частині сприяла здійсненню загарбницьких планів гітлерівців. Унаслідок вчинення цих та інших дій учасники українського збройного підпілля й досі звинувачуються представниками прорадянського табору у співпраці з нацистським окупаційним режимом. Зауважимо, така тактика була характерна й для представників інших національно-визвольних рухів - литовського, латишського, естонського та ін.

1. *Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України/упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін. – Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311с. – Бібліогр. у підрядк. прим.*
2. *Павлов А.Н. Войска НКВД СССР в советских приграничных акциях 1939-1941 гг. (историко-правовой аспект) / А.Н. Павлов, П.А. Федоров // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД РФ. – 2005. - № 2 (26). – С. 67-71. – Библиогр.: с. 71.*
3. *ГДА СБУ. – Ф. 16. Секретаріат ДПУ-КДБ УРСР. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 1-4, 6-7, 10-15, 19-24, 76-80, 95, 192, 192-195, 215.*
4. *Назаров Е. Борьба советских органов государственной безопасности с Организацией украинских националистов. 1939-1941 гг. / Евгений Назаров // Еженедельник «2000». – 2009. - № 43 (482). – 23-29 октября. – С. 5. – Библиогр. В конце статьи.*
5. *Ілюшин І. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України (вересень-жовтень 1939р.) / І. Ілюшин, О.Пишніков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. - № 2/4. – С. 424-433. – Бібліогр. у підрядк. прим.*
6. *ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32. _ Спр. 11. – Арк. 1-6.*
7. *ГДА МВС. – Ф.45. Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР. – Оп.1. – Спр. 50. – Арк. 40-42.*
8. *Коминтерн и Вторая мировая война: сборник документов. Ч.1. / К.М. Андерсен (отв. ред.), авт. вступ. ст. и коммент.: Н.С. Лебедева (сост., авт. вступ. ст. и коммент.); РАН; Институт всеобщей истории; Государственная архивная служба России; Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. – М.: Пам'ятники исторической мысли (Пам'ятники истории России), 1994. – 597 с.*

Пристаи Л.Т. Каральна діяльність радянських органів внутрішніх справ у західних областях УРСР (1939-1941рр.)

У науковій статті висвітлено процеси становлення радянських органів внутрішніх справ у західних областях УРСР, а також особливості діяльності ОВС у боротьбі з українським націоналістичним рухом опору у 1939-1941роках.

Ключові слова: радянські органи внутрішніх справ, народний комісаріат внутрішніх справ, український націоналістичний рух опору, ОУН-УПА, специфічні методи впливу на населення.

Прышташ Л.Т. Карательная деятельность советских органов внутренних дел у западных областях УССР (1939-1941 гг.)

В научной статье освещено процессы становления советских органов внутренних дел у западных областях УССР, а также особенности деятельности ОВД в борьбе с украинским националистическим движением сопротивления у 1939-1941 годах.

Ключевые слова: советские органы внутренних дел, народный комиссариат внутренних дел, украинское националистическое движение сопротивления, ОУН-УПА, специфические методы воздействия на население.

Prystash L. T. Punitive activities of the Soviet internal affairs in the western regions of the USSR (1939-1941)

The scientific article focuses on the process of formation of the Soviet police in the western regions of the USSR and also features of activity of the OIA in a fight against Ukrainian nationalistic motion of resistance in 1939-1941.

Keywords: soviet organs of internal affairs, folk commissariat of internal affairs, Ukrainian nationalistic motion of resistance, OUN-UIA (organization of the Ukrainian nationalists, Ukrainian insurgent army), specific methods of influence on a population.